

К. В. Дубич,

д. держ. упр., професор кафедри публічного управління та адміністрування

Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України, м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР ТІНІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ ТА ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

K. Dubych,

Doctor of Public Administration, professor of the Department of Public Administration

and Administration of the Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine, Kyiv

THE SOCIAL-DEMOGRAPHIC FACTOR OF THE LABOUR MARKET AND EMPLOYMENT SHADOWING IN UKRAINE

У статті досліджено соціально-демографічний фактор тінізації ринку праці в Україні. Проаналізовано та визначено основні аспекти його впливу на соціально-економічний розвиток держави та суспільство. З'ясовано, що тінізація ринку праці та зайнятості населення детермінована низкою факторів, які можна згрупувати в зовнішні (екзогенні) та внутрішні (ендогенні). Зовнішні фактори порівняно з факторами внутрішніми мають більшу значимість, вагомість і пріоритетність з огляду на масштаби їхнього впливу на досліджуване явище. Внутрішні фактори обумовлені людським фактором і суб'єктивністю, тоді як зовнішні фактори, мають об'єктивний характер і визначається економічною та соціальною політикою, законодавством тощо. Соціально-демографічний фактор тінізації ринку праці та зайнятості населення України на сучасному етапі характеризується негативними тенденціями, серед яких: тотальне зубожіння та соціальне відторгнення населення; обмежені можливості працевлаштування на гідно оплачувану роботу; низькі рівні заробітної плати та доходів населення; неефективність чинної системи соціальної підтримки; активізація зовнішньої трудової міграції молоді на тлі прогресуючого постаріння населення тощо. Встановлено, що негативний, деструктивний вплив цього фактору поширюється не тільки на ринок праці та зайнятості населення, але й на економіку, сферу соціального захисту, демографічний стан і суспільний розвиток України в цілому. На підставі вищезазначеного необхідно активізувати державну політику на знівлення та усунення тінізації ринку праці та зайнятості населення в Україні.

The article analyzes the socio-demographic factor of the labor market shadowing in Ukraine. The main aspects of its influence on the socio-economic development of the state and society are analyzed and determined. It has been determined that the shadowing of the labor market and employment of the population is determined by a number of factors that can be grouped into external (exogenous) and internal (endogenous) ones. External factors, in comparison with internal factors, have greater significance, importance and priority given the scale of their impact on the phenomenon under study. Internal factors are caused by human factor and subjectivity, while external factors are objective and determined by economic and social policies, legislation, etc. The socio-demographic factor of shadowing of the labor market and employment of the population of Ukraine at the present stage is characterized by negative tendencies, among which: total poverty and social exclusion of the population; limited employment opportunities for well-paid work; low wages and incomes; inefficiency of the current system of social support; activation of the external labor migration of young people against the background of progressive aging of the population and others like that. It is established that the negative, destructive influence of this factor extends not only to the labor market and employment of the population, but also to the economy, the sphere of social protection, the demographic situation and the social development of Ukraine as a whole. On the basis of the above-mentioned, it is necessary to intensify the state policy of reducing and eliminating the shadowing of the labor market and employment in Ukraine.

Ключові слова: соціально-демографічний фактор, ринок праці, зайнятість населення, державна політика, трудова міграція, економіка, соціальних захист, економічна криза, співробітництво, підприємництво, бізнес.

Key words: socio-demographic factor, labor market, employment, public policy, labor migration, economy, social protection, economic crisis, cooperation, entrepreneurship, business.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Сучасний стан тінізації ринку праці та зайнятості населення в Україні в період зтяжної соціально-еко-

номічної та політичної кризи, військового конфлікту на Сході держави і анексією Криму та переселенням частини людей з окупованої території є серйозним викликом для сучасного суспільства України, його благополуччя і розвитку. Тінізація ринку праці і для розвинених країн світу становить проблему їх економічного та соці-

ального розвитку. Зважаючи на ці аспекти є необхідність в науковому дослідженні цієї проблеми та визначенні її основних причин.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, В ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Економічні, правові, демографічні, управлінські та інші аспекти тінізації економічних відносин розглядаються в наукових працях і публікаціях вітчизняних дослідників Е.М. Лібанової [3], О.С. Власюка [1], Т.А. Тишук [10], Ю.М. Маршавіна [4], британських економістів К. Вільямса, Дж. Раунда і П. Роджерса [15] та інших вчених і науковців.

ВИДІЛЕННЯ НЕ ВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ СТАТТЯ

Тінізація ринку праці та зайнятості населення є досить складним, багатограним економічним і соціальним явищем. Відносини, які стихійно встановлюються і поширюються між учасниками цього процесу на тіньовому ринку праці є неправомірними, оскільки порушують чинне законодавство (формальні норми) та, як наслідок, прихованими. Цей феномен, який має не тільки економічний і соціальний аспект, але й політичний, правовий, демографічний та інші виміри призводить до цілої низки інших негативних наслідків у багатьох сферах суспільного життя. Зрозуміло, що це явище є серйозним викликом державі, потребує від неї адекватного реагування та усунення шляхом розроблення та реалізації державної політики детінізації ринку праці та зайнятості населення, яка має комплексно вирішувати низку різнопланових проблем. Ефективність державної політики детінізації детермінована чіткою, якнайповнішою та об'єктивною ідентифікацією факторів, що впливають на досліджуване явище, ґрунтовним їх аналізом з застосуванням адекватних наукових методів дослідження, оцінки достовірності та пріоритетності цих факторів.

МЕТА І ЗАВДАННЯ СТАТТІ

Мета і завдання дослідити та проаналізувати соціально-демографічний фактор тінізації ринку праці та зайнятості населення в Україні та визначити основні аспекти його впливу на соціально-економічний розвиток держави та суспільства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБґРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Аналізуючи документи Міжнародної організації праці (МОП) нами з'ясовано, що країни, доходи населення в яких є низькими або середніми мають найбільшу питому вагу на світовому тіньовому ринку праці: понад 50% робочої сили цих країн охоплено неформальними трудовими відносинами. За оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), у світовій економіці нараховується 1,2 млрд офіційних робочих місць, тоді як 1,8 млрд осіб зайняті в неформальному секторі [13, с. 163].

Переміщення значної частини зайнятого населення з офіційного до тіньового сектора ринку праці має місце і в Україні. Так, за опублікованими даними Державної статистичної служби України [8] в 2016 р. кількість неформально зайнятих в країні становила 4,0 млн осіб, що складало 24,3% зайнятого населення. Водночас, Міністр соціальної політики України А. Рева стверджує, що на сьогодні потенціал тіньової зайнятості населення в Україні складає 8 млн осіб. Слід відмітити, що до 1990 р. тіньовою зайнятстю було охоплено 2—6% населення України. Тобто вітчизняний ринок праці та зайнятості населення має стійку і виразну тенденцію до поширення тінізації, що загрожує життєво важливим національним інтересам України.

Експерти МОП [13, с. 163] виокремлюють також неформальну зайнятість (informal employment) як форму зайнятості, яка не забезпечує працівникам на роботі правовий або соціальний захист, підвищуючи тим самим їхню економічну вразливість.

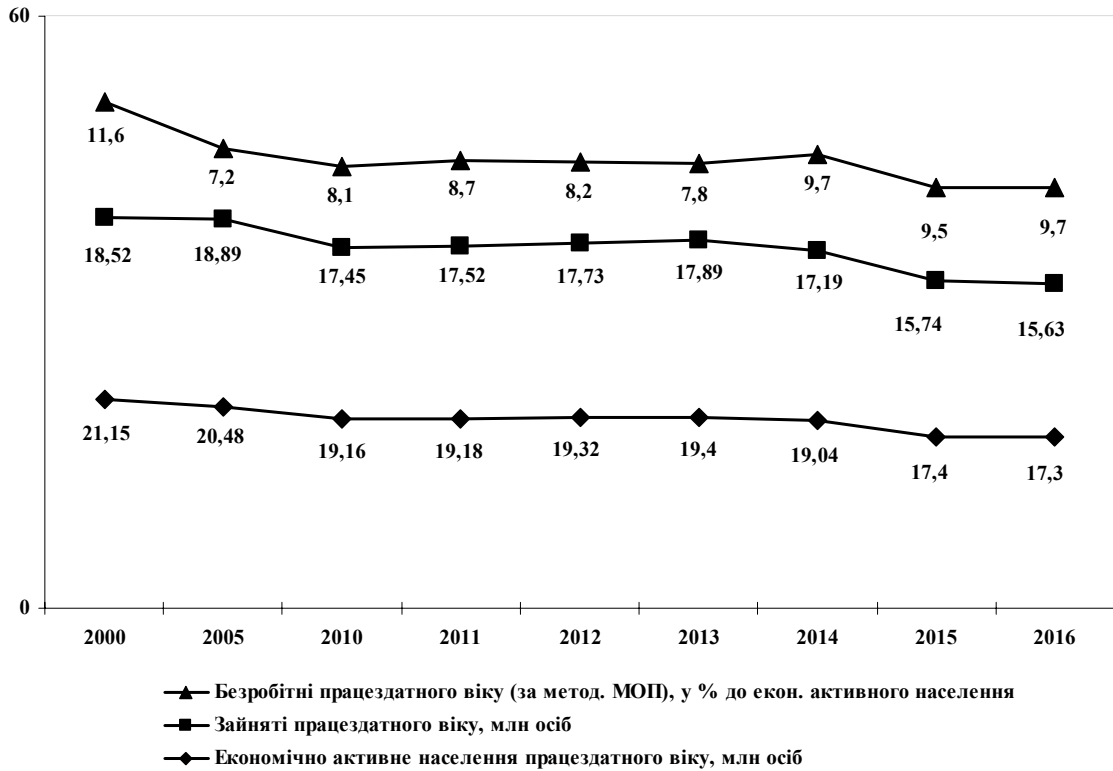
Тінізація ринку праці та зайнятості населення — це протиправна діяльність, пов'язана з неофіційним працевлаштуванням, зокрема використання праці найманих працівників без укладання трудових договорів і угод, виплата зарплати "в конвертах", ухилення від сплати податків, соціальних внесків, неоплачувані понад нормований робочий час, день, лікарняні, відпустки, порушення роботодавцями інших вимог трудового законодавства.

Тінізація ринку праці та зайнятості населення детермінована низкою факторів, які можна згрупувати в зовнішні (екзогенні) та внутрішні (ендогенні). На думку автора, фактори зовнішні порівняно з факторами внутрішніми мають більшу значимість, вагомість і пріоритетність з огляду на масштаби їхнього впливу на досліджуване явище. Внутрішні фактори можуть бути обумовлені людським фактором і суб'єктивністю. Тоді як зовнішні фактори, як свідчать результати здійсненого вище аналізу, навпаки, мають об'єктивний характер і визначається економічною та соціальною політикою, законодавством тощо. Екзогенні та ендогенні фактори, незважаючи на їхню відмінності, зокрема за сутністю, специфікою та пріоритетністю впливу, взаємопов'язані між собою.

Базуючись на методиці застосування PESTL-аналізу [12, с. 3, 53—56; 14, с. 105—106], нами визначено основні фактори тінізації ринку праці та зайнятості населення України, серед яких: політичний; економічний; соціально-демографічний; нормативно-правовий.

На підставі вище зазначеного дослідимо соціально-демографічний фактор та оцінимо його вплив на тінізацію ринку праці та зайнятості населення в Україні, визначимо та проаналізуємо проблеми, які виникають та існують в межах досліджуваного об'єкта.

Соціально-демографічний фактор безумовно впливає на об'єкт дослідження, так як його основу складає населення держави, а отже, воно є безпосереднім учасником ринку праці. На сучасному етапі розвитку України тіньовий сектор ринку праці та зайнятості є своєрідним "амортизатором" негативних соціально-економічних наслідків економічних криз: полегшує матеріальне становище малозабезпечених верств населення, змен-

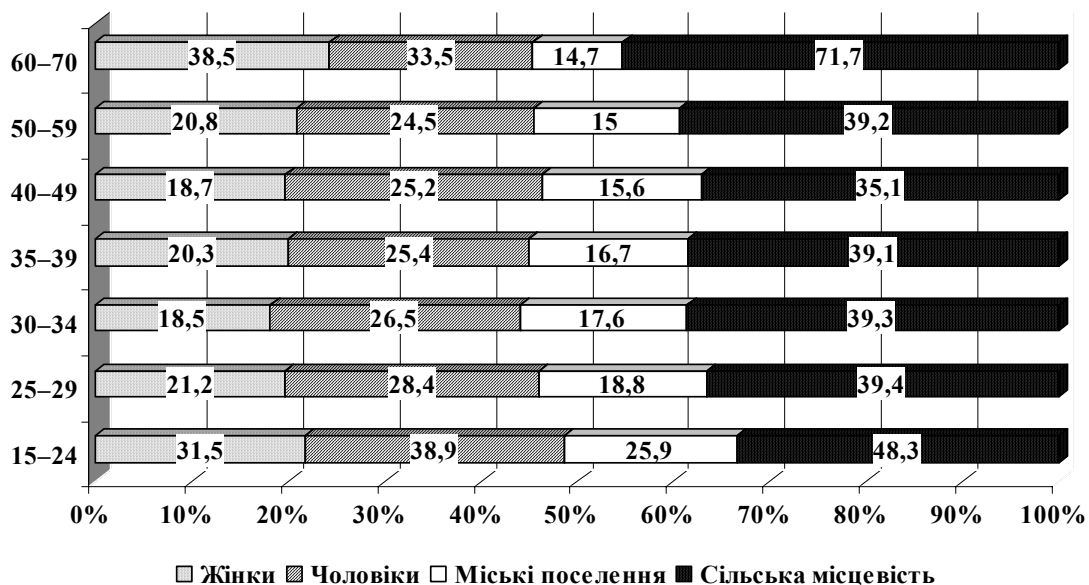
Рис. 1. Динаміка основних показників ринку праці в Україні в 2000—2016 рр.¹

Примітка: ¹ Дані за 2010—2014 рр. наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, за 2015—2016 рр. — також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: [7, с. 49, 55].

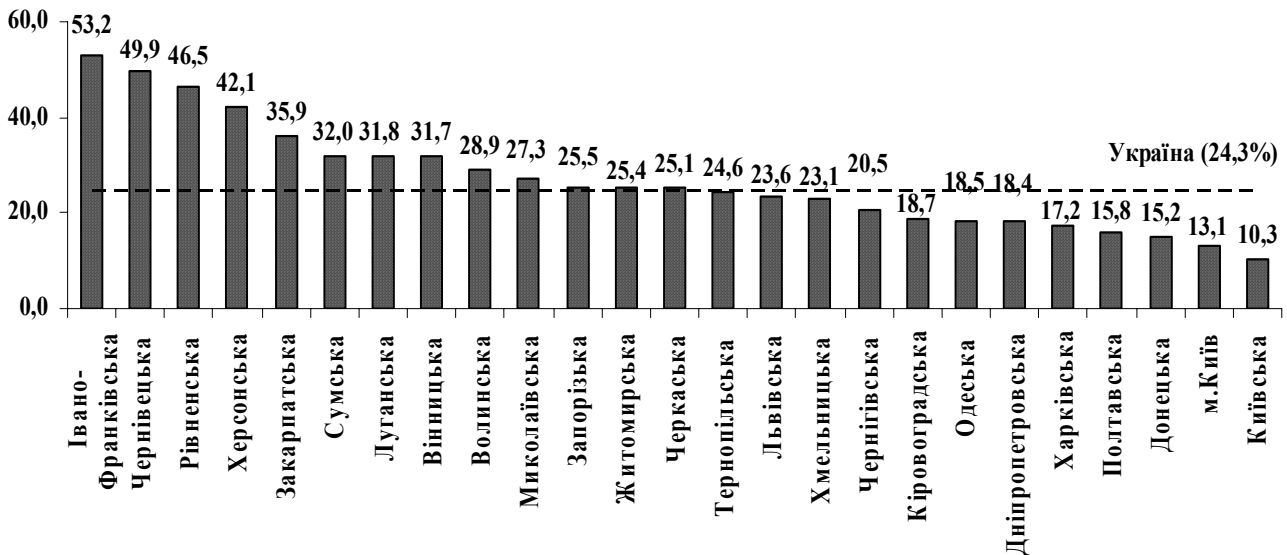
шуючи тим самим соціальну напругу. З другого боку, тіньова зайнятість спрямована проти людини, оскільки особи, що працюють в тіньовому секторі є нелегалами, а відтак — соціально незахищеними. Такі працівники свідомо позбавляють себе не тільки права на гідно оплачувану працю, але й соціальних гарантій якості робочих місць і безпеки праці, відпустки, медичного забезпечення, лікарняних, компенсації в разі ушкоджен-

ня на виробництві, а в майбутньому вони не можуть розраховувати на отримання пенсії, оскільки не сплачують внесків до Пенсійного фонду. Тіньовий формат трудових відносин і поведінки між роботодавцями та працівниками несумісний і з соціальними нормами, оскільки недоотримання податкових надходжень до бюджету призводить до зменшення видаткової частини бюджетів на виплату зарплати, пенсій, інших соціальних виплат,

Рис. 2. Неформально зайняте населення за віковими групами (років) в 2016 р., у % до загальної кількості зайнятого населення відповідної вікової групи

Джерело: [2, с. 43].

Рис. 3. Неформальна зайнятість населення в регіонах України в 2016 р., у % до кількості зайнятого населення у відповідному регіоні

Джерело: [2, с. 114].

стипендій тощо. Тіньовий ринок праці створює негативну мотивацію до праці, деформує її характеристики, руйнує морально-етичні принципи позитивної діяльності людини та є проявом соціальної несправедливості, оскільки на ньому відбувається антисоціальний перерозподіл доходів суспільства на користь привілейованих груп (олігархічних кланів, чиновників тощо), що призводить до зменшення добробуту суспільства в цілому. Крім того, тіньовий сектор є сприятливим середовищем для залучення та обігу нелегальних грошей, втягування частини населення в кримінальні відносини.

Перш ніж визначити соціальні фактори тінізації ринку праці та зайнятості населення в Україні, розглянемо динаміку відповідних основних показників у 2000—2016 роках. Аналіз статистичних даних, які унаочнено на рисунку 1 свідчить, що динамічні зміни є переважно негативними: економічно активне населення зменшилося на 3,85 млн осіб — з 21,15 млн осіб у 2000 р. до 17,3 млн осіб у 2016 р.;

кількість зайнятих працездатного віку зменшилося на 2,89 млн осіб.

За даними Держстатслужби України [8] в 2016 р. кількість безробітних у віці 15—70 років (за методологією МОП) становила 1,7 млн осіб — на 23,5 тис. осіб або 1,4% більше порівняно з 2015 р. Неформальна зайнятість населення в Україні, яка охоплює неформальний та офіційний (формальний) сектори економіки зростає. В 2016 р. кількість неформально зайнятого населення становила 4,0 млн осіб (24,3% від кількості зайнятого населення).

Як можна бачити на рисунку 2 неформальна зайнятість найбільш поширена:

серед уразливих вікових категорій працівників молоді віком 15—24 роки, осіб пенсійного віку (60—70 років);

у сільській місцевості — 2—5 рази більше, ніж у міських поселеннях;

серед чоловіків.

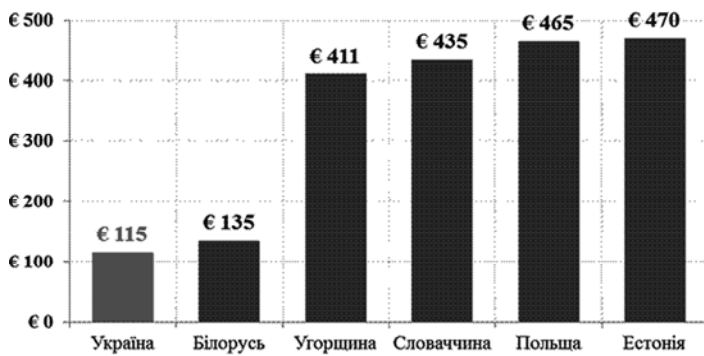
Дві третини (66,2%) серед неформально зайнятого населення склали особи, які мали професійно-тех-

нічну та повну загальну середню освіту, а серед офіційно зайнятого населення переважали особи з вищою освітою (61,2%). Неформально зайнятими є переважно особи з невисоким рівнем освіти та ті, хто займається фізичною або некваліфікованою працею.

На рисунку 3 можна бачити, що: середній показник неформальної зайнятості населення в розрізі регіонів України складає 24,3%, а в 11 регіонах країни частки неформально зайнятих осіб не перевищують цей показник; найбільше неформально зайнятих осіб — у Івано-Франківській області (53,2%), а найменше — в Київській області (10,3%). На рисунку 3 можна також помітити, що найбільш високі частки неформально зайнятих осіб на Заході України порівняно зі Східною та Центральною її частинами. Це пояснюється тим, що західні області країни є переважно сільськими та аграрними і на територіях цих областей традиційно розвинутим є сільське, лісове та рибне господарство — галузі національної економіки, в яких практика неформальної зайнятості населення є найбільш поширеною.

Власне, неформальна зайнятість є для мешканців сільської місцевості Західної України чи не єдиним джерелом виживання. Переважна більшість сільського населення добровільно і цілком свідомо вдається до цього деформованого, аномального виду зайнятості, яка є для них безальтернативною стратегією пристосування до жорстких умов ринку та нав'язування роботодавцями схеми соціально-економічних відносин, яка часто порушує норми трудового та іншого законодавства. Неформальна зайнятість має вимушений характер та призводить до соціального виключення та низки депривацій неформально зайнятих осіб у повсякденному житті.

Втім, наведені вище дані Держстатслужби України щодо неформально зайнятих осіб не дають підстави зробити однозначні висновки. Сучасні британські економісти К. Вільямс, Дж. Раунд і П. Роджерс [15, с. 729—755] ставлять під сумнів об'єктивність відображення реального стану тінізації ринку праці та зайнятості в Україні. Отримані ними результати досліджень показу-

Рис. 4. Рівні мінімальної зарплати в Україні та окремих країнах світу, станом на 1 січня 2017 року

Джерело: [6].

ють, що наведені вище офіційні статистичні дані є щонайменше вдвічі заниженими: на неформальний сектор економіки припадає понад половини валового національного продукту, а така зайнятість є джерелом доходів для 40—54% домогосподарств України. В підтвердження зроблених вище вказаними економістами висновків можна навести експертні оцінки МОП [9], які свідчать, що тіньовою зайнятістю в Україні охоплено понад 50% працездатного населення. А. Рева, Міністр соціальної політики України, також заявив, що незважаючи на те, що на початок 2017 р. кількість офіційно зареєстрованих безробітних склала 390,8 тис. осіб, 8 млн українців працювали "в тіні", а рівень тінізації заробітних плат становив 35%. На початок 2017 р. в Україні із 26 млн осіб працездатного віку (15—70 років) офіційно були працевлаштовані тільки 16,3 млн осіб або 63%, а в 2015 р. — 9 млн осіб або 35%.

Ключовими соціальними факторами тінізації ринку праці та зайнятості населення України є бідність, маргіналізація та соціальне відторгнення населення, обмежені його можливості працевлаштуватися на гідно оплачувану роботу, особливо в сільській місцевості та низька заробітна плата, доходи населення. За експертними оцінками ООН станом на 1 квітня 2017 р. 60% українців проживало за межею бідності. Якщо брати до уваги встановлений в ООН гранично допустимий поріг частки населення, що може проживати за межею бідності в певній країні, який складає 10%, то частка бідного населення в Україні в 6 разів перевищує граничну межу! В 2015 р. частка населення, сукупні витрати якого є нижчими за фактичний прожитковий мінімум подвоїлася (з 28,6% до 58,3%) — зазначено в Національній доповіді "Цілі Сталого Розвитку". Поширенню монетарної бідності в країні за останні 3 роки спричинили зростання рівня споживчих цін на 90%, багатократне підвищення комунальних тарифів та вартості енергоносіїв. Значну частину заробітків (майже 40% доходів) українці вимушені витратити на їжу, тоді як європейці — 13%. По-

мітний спад рейтингу (з 55-го в 2016 р. до 84-й серед 184 країн світу в 2017 р.) зроблено Україною і в індексі людського розвитку (Human Development Index), який щорічно розраховується в ООН. Україна за індексом рівня життя² (7,36 — нижчий, ніж на початку 1990-х років), поступається Польщі (24,1), Росії (23,3) та Білорусії (15,6). За індексом соціального прогресу³ Україна в 2016 р. посіла 63 місце серед 133-х досліджуваних країн світу. Експерти Національного інституту стратегічних досліджень [1, с. 95] також свідчать, що життєвий рівень в Україні різко знизився, натомість стрімко відбуваються процеси маргіналізації⁴. Тотальне зубожіння спричинене низькими стандартами оплати праці, внаслідок чого

населення вимушене витратити понад половину своїх коштів на харчування. В більшості домогосподарств не вистачає ресурсів навіть для оплати житлово-комунальних послуг. А відтак, маргінальні, соціально вразливі групи населення (інваліди, молодь, жінки, нелегальні трудові мігранти, пенсіонери), які не мають доступу до формального ринку праці або цей доступ є ускладненим, дотримуючись стратегії фізичного виживання, готові братися за будь-яку роботу, незважаючи на низьку зарплату, важкі умови праці тощо.

З 1 січня 2017 р. мінімальну заробітну плату було підвищено до 3200 грн, а прожитковий мінімум на одну особу у вересні 2017 р. становив 1624 грн. Підвищення мінімальної зарплати: має, з одного боку, сприяти мотивації до роботи, а збільшення її розмірів — підвищити доходи та платоспроможність населення, може, з другого боку, призвести до ще більшої тінізації ринку праці та зайнятості — сьогодні значна частина роботодавців з міркувань збільшення прибутку через різні схеми уникають легального використання робочої сили, утримують працюючих без укладання з ними передбачених законодавством договорів, приховують від обліку та оподаткування розміри своїх реальних доходів та фактичної зарплати найманих працівників ("зарплата у конвертах"), не роблять внесків до соціальних фондів ("подвійна бухгалтерія") тощо. Втім, навіть після підвищення мінімальної зарплати в Україні, її рівень залишається нижчим порівняно іншими країнами Єврозони та країнами-сусідами (рис. 4).

В Україні поширюється тінізація оплати праці. Підтвердженням цього є те, що незважаючи на підвищення середньої номінальної зарплати до 6008 грн (станом на в січень 2017 р.), частка витрат на оплату праці в структурі витрат вітчизняних підприємств на виробництво продукції за 2 роки скоротилась з 14% у 2013 р. до 12,1% у 2015 р.⁵ (рис. 5).

Цей показник є ще нижчим в промисловості — 9,3%, сільському господарстві — 7,7%. За оцінками експертів

² Рівень життя оцінюється показником валового національного доходу (ВНД) в розрахунку на одну особу за паритетом купівельної спроможності (ПКС) в доларах США.

³ Індекс соціального прогресу (англ. The Social Progress Index) комбінований показник, який вимірює досягнення країн світу в соціальному розвитку за показниками в 3 групах (основні потреби людини, основи благополуччя людини, можливості розвитку людини).

⁴ Співвідношення доходів найбагатших і найбідніших верств населення в Україні становить 37:1. Граничний індикатор ООН - 10:1.

⁵ Без врахування бюджетних установ і банків.

Рис. 5. Частки витрат на оплату праці в структурі собівартості підприємств

Джерело: [6].

пертів, середній показник частки оплати праці у собівартості продукції в країнах ЄС становить 29%, а в найрозвинутіших країнах світу — 35%. Також значно зменшилась частка оплати праці найманих працівників у ВВП країни: 2010 р. цей показник становив 48%, а в 2016 р. 38% [6], що є підтвердженням викладеної вище тези щодо тінізації оплати праці в Україні.

Специфікою тіньового сектору вітчизняного ринку праці є поєднання форм заробітної плати працівникам праці офіційної та неофіційної, яка передбачає часткову її виплату "в конвертах" [10, с. 23]. За підрахунками Державної фіскальної служби України 70—80% підприємств платить своїм працівникам зарплату в конвертах, а щомісячні тіньові доплати становлять від 20 млрд грн до 50 млрд грн. Фактична безкарність порушень у сфері оплати праці сприяє тінізації ринку праці, який є, в свою чергу, середовищем неконтрольованого "чорного" ринку готівки.

Основними чинниками високого рівня тінізації оплати праці в Україні є: значний розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю; толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення; відчуттям невідповідності сплачених податків та внесків якості державних послуг; відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю цілої низки спеціальних, "привілейованих" видів пенсій за професійними ознаками; наявністю механізмів, які забезпечують легке вилучення коштів підприємств у нелегальний сектор економіки з метою виплати тіньових заробітних плат.

Чинником, який сприяє тінізації ринку праці та зайнятості в Україні є чинна вітчизняна система соціальної підтримки населення, яка, незважаючи на багаторічні реформування та спроби підвищити рівень її адресності, до сьогодні залишається неефективною. Значна частка працівників, що працюють на тіньовому ринку вдається до оформлення та отримання різних встановлених державою пільг, соціальних виплат в допомог, зокрема допомоги по безробіттю. Хоча процедура оформлення та отримання допомоги передбачає перевірку доходів та адресне призначення, кошти значною мірою надходять до тих осіб, які або не відносяться до соціально-вразливих груп осіб (є небідними) або

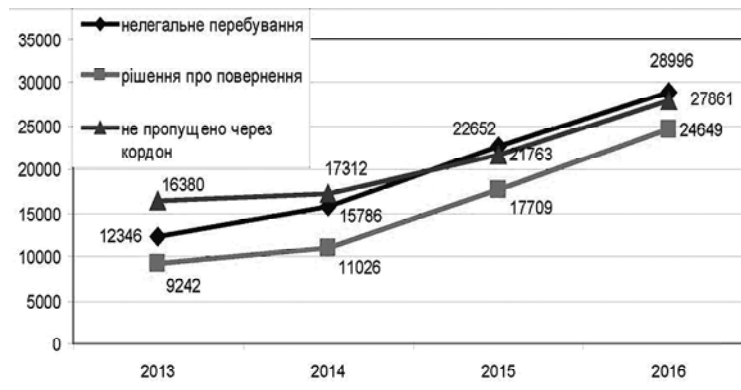
тих, хто працює нелегально. Зміни, досягнення в цій системі далекі від бажаних результатів: охоплення бідних верств соціальною підтримкою (55,7%) є нижчим за охоплення нею всього населення (56,3%).

Ще одним анахронізмом вітчизняного ринку праці є неналежна сплата внесків до Пенсійного фонду та Єдиного соціального внеску (ЄСВ). Віцепрем'єр-міністр України П. Розенко стверджує, що "понад 50% працюючих громадян або не сплачують внесків до Пенсійного фонду, або сплачують не в повному обсязі". При цьому своєчасної виплати пенсій очікують 12,2 млн пенсіонерів.

Про тінізацію вітчизняного ринку праці свідчать і дані МВФ, відповідно до яких з 18 млн осіб економічно активного населення 16,4 млн осіб є зайнятими і тільки 12,3 млн або 75% із них є платниками ЄСВ. У Звіті ЄС та Програми розвитку ООН [5] зазначається, що в 2025 р. відповідно до сучасної демографічної тенденції в Україні, характерною рисою якої є постаріння населення, кількість пенсіонерів зрівняється з кількістю платників внесків, а до 2050 р. кількість перших вже на 25% перевищуватиме кількість других, що може зруйнувати вітчизняну пенсійну систему. Так, сьогодні на 10 осіб працездатного віку припадає 4 особи пенсійного віку (60/55 років), а до 2050 року їх кількість складатиме до 8 осіб. Однією з причин такого стану є поширення неформальної зайнятості, внаслідок чого 75% загальної кількості зайнятого населення сплачують пенсійні внески.

Соціально-демографічним фактором, що впливає на вітчизняний ринок праці, процес тінізації зайнятості є трудова міграція. Триваюча в Україні економічна депресія, яка супроводжується втратою робочих місць, економічним занепадом багатьох населених пунктів, які перетворюються в депресивні території, відсутність реальних можливостей офіційно працювати на гідно оплачуваній роботі спонукає значну частину економічно активного населення країни до вимушеної масової трудової міграції як внутрішньої, так і зовнішньої. Поселення мігрантів стають, як правило, анклавом тіньових ринків праці та зайнятості за кордоном українцям доводиться працювати здебільше на нелегальній роботі. В цьому зацікавлені, як працівник, так і роботодавці, оскільки вони можуть приховати свої прибутки та уникнути контролю з боку державних служб. За різними оцінками масштаби трудових міграцій в Україні становлять 1—5 млн осіб, які віддають перевагу працювати в Польщі, Чехії, Італії, Португалії, Греції та в інших країнах ЄС.

Вплив трудових міграцій на ринок праці та зайнятість населення в Україні є неоднозначним. З одного боку, трудові мігранти при звільненні з роботи вивільняють робочі місця, знижують рівень конкуренції на ринку праці, даючи іншим можливість офіційно працевлаштуватися. Крім того, зароблені трудовими мігрантами кошти підвищують рівні доходів, купівельну спроможність членів своїх сімей, родичів на внутрішньому ринку. Сумарний обсяг коштів, які заробляють українці

Рис. 6. Кількість громадян України, які нелегально перебували на території країн ЄС, осіб

Джерело: [11].

за кордоном оцінюється у 4,7—7,6 млрд дол. США в рік, що складає 7—11% ВВП України. А відтак, закордонні заробітчани є не тільки "генераторами" добробуту домогосподарств, але й "інвесторами" розвитку вітчизняної економіки. Місячний заробіток основної частини українських працівників за кордоном становить від 200 до 1000 дол. США: некваліфіковані робітники зазвичай заробляють по 200—400 дол., а кваліфіковані — 500—700 дол., у Німеччині, Італії та інших країнах з розвинутою ринковою економікою ця цифра є набагато більшою.

З іншого боку, зовнішня трудова міграція призводить до втрати трудового потенціалу суспільства та деградації робочої сили. Соціологічні опитування свідчать, що інтеграція України до ЄС призведе до зростання еміграції з країни [11]. Оскільки за рівнем життя Україна значно поступається країнам ЄС, які до того ж стимулюють прибуття якісної та кваліфікованої робочої сили з-за кордону, необхідної для розвитку їх економік, еміграційні втрати населення цілком вірогідні.

Трудові мігранти — це переважно особи з сільської місцевості та віком 20—49 років, які є найбільш економічно продуктивною робочою силою. Частіше трудовими мігрантами стають особи з професійно-технічною та повною середньою освітою. За кордоном особи з низькою кваліфікацією мають незначні можливості працевлаштуватися, а висококваліфіковані спеціалісти менше зацікавлені в цьому через кращі можливості працевлаштування в Україні. Нелегальні мігранти переважно займаються роботами, які мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, набуттю навиків, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності в Україні.

Впродовж 2013—2016 років виразною є тенденція до зростання кількості українських нелегальних мігрантів, виявлених у країнах ЄС і громадян України, не пропущених на територію ЄС (рис. 6).

75% українських трудових мігрантів, які працюють за кордоном нелегально, зіштовхуються з проблемами, які пов'язані з: порушеннями їхніх прав, невідповідністю умов праці встановленим нормативам, як в Україні, так і в країні перебування ненормований робочий день, порушення техніки безпеки, виконання робіт пов'язане часто з ризиком для життя і здоров'я, несвоєчасна та неповна виплата зарплати; неможливістю отримати повноцінну медичну допомогу та ризиком втрати здоро-

в'я внаслідок важкої та виснажливої праці, що, в свою чергу, негативно відображається на показниках смертності країни; ризиком потрапити в нелюдські умови проживання або стати жертвами торгівлі людьми; отриманням молодими жінками, які стали жертвами торгівлі людьми, психологічних травм і часто втрати ними репродуктивної функції.

ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проведеним дослідженням з'ясовано, що соціально-демографічний фактор відіграє важливу роль у тінізації ринку праці та зайнятості населення України.

Соціально-демографічний фактор тінізації ринку праці та зайнятості населення України на сучасному етапі характеризується негативними тенденціями, серед яких:

- тотальне зубожіння та соціальне відторгнення населення;
- обмежені можливості працевлаштування на гідно оплачувану роботу;
- низькі рівні заробітної плати та доходів населення;
- неефективність чинної системи соціальної підтримки;
- активізація зовнішньої трудової міграції молоді на тлі прогресуючого постаріння населення;
- тощо.

Встановлено, що негативний, деструктивний вплив цього фактору поширюється не тільки на ринок праці та зайнятості населення, але й на економіку, сферу соціального захисту, демографічний стан і суспільний розвиток України в цілому. Переховані вище тенденції потребують подальших наукових досліджень з метою їх деталізації, обґрунтування та визначення дієвих механізмів державного управління з усунення їх негативного впливу на економіку держави та суспільство України.

Література:

1. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Вибрані наукові праці / О.С. Власюк. — К.: НІСД, 2016. — 528 с.
2. Державна служба статистики України: Економічна активність населення України 2016: Стат. збірник. — К.: Держ. служба статистики України, 2017. — 205 с.

3. Лібанова Е.М. Гнучкість та захищеність на ринку праці. Досвід України: монографія / Е.М. Лібанова, О.В. Макарова. — К.: Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2007. — 495 с.

4. Маршавін Ю.М. Регулювання ринку праці України: теорія і практика системного підходу: моногр. / Ю.М. Маршавін. — К.: Альтерпрес, 2011. — 396 с.

5. Підвищення пенсійного віку є необхідним кроком для забезпечення стабільності пенсійної реформи: [Електронний ресурс] // Представництво ООН в Україні: веб-сайт. — 2017. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyni-tsentr/news/2717-2010-07-19-16-30-47-pidvischennya-pensiynogo-viku>

6. Закон України "Про Державний бюджет України на 2017 рік". Про внесення змін до ст. 8 Закону України "Про Державний бюджет України на 2017 рік" ...: Проект Закону України від 21 вер. 2017 р. № 6217 // Верховна Рада України: веб-сайт. — 2017. — 5 жовт. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61384

7. Державна служба статистики. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. — К.: Держаналітінформ, 2016. — 575 с.

8. Ринок праці в 2016 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: веб-сайт. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm

9. Международная организация труда. "Теневой" бизнес в Украине достиг ошеломляющих масштабов — эксперты [Электронный ресурс] // Сегодня.ua: веб-сайт. — 2015. — 16 июн. — Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/economics/business/tenevoy-biznes-v-ukraine-dostig-oshelomlyayushchih-masshtabov-eksperty-623882.html>

10. Тищук Т.А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; За заг. ред. Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2011. — 96 с.

11. Група компаній Кантар. Українці назвали головну перешкоду на шляху розвитку країни [Електронний ресурс] // TNS. Група компаній Кантар: веб-сайт. — 2017. — Режим доступу: <https://tns-ua.com/news/ukrayintsi-nazvali-golovnupereshkodu-na-shlyahu-rozvitku-krayini>

12. Джонсон Д. Вивчення корпоративної стратегії / Джеррі Джонсон, Кеван Шоулз, Річард Уїтінгтон. — 8-е видання. — Англія: Освіта Пирсона: FT Prentice Hall, 2008. — 664 с.

13. О'Хігінс Н. Піднімаючись проблемою працевлаштування молоді: нові докази з ключових питань політики / Ніалл О'Хігінс. — Женева: МОТ, 2017 р. — 234.

14. Стратегія виживання. — Великобританія: Лондон, відділ стратегії прем'єр-міністра, 2004 р. — 206 с.

15. Вільямс С. Пояснення нормальності неформальної зайнятості в Україні: продукт виходу або виключення? К. Вільямс, Дж. Раунд, П. Роджерс. Американський журнал економіки та соціології. — 2011. — Т. 70 (3). — С. 729—755.

References:

1. Vasyuk, O.S. (2016), Natsional'na bezpeka Ukrainy: evoliutsiia problem vnutrishn'oi polityky. Vybrani naukovi pratsi [National Security of Ukraine: the evolution of

domestic policy problems. Selected scientific works], NISS, Kyiv, Ukraine.

2. State Statistics Service of Ukraine (2017), "Labor market in 2016" available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm (Accessed 05 Oct 2017).

3. Libanova, E.M. and Makarov, O.V. (2007), Hnuchkist' ta zakhyschenist' na rynku pratsi. Dosvid Ukrainy [Flexibility and security in the labor market" Ukrainian Experience], Institute of Demography and Soci. research them M.V. Studs of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

4. Marshavin, Y.M. (2011), Rehulivannia rynku pratsi Ukrainy: teoriia i praktyka systemnoho pidkhotu [Regulation of the Ukrainian labor market: the theory and practice of a systematic approach], AlterPres, Kyiv, Ukraine.

5. UN Office in Ukraine (2017), "Raising retirement age is a necessary step to ensure the stability of pension reform", available at: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyni-tsentr/news/2717-2010-07-19-16-30-47-pidvischennya-pensiynogo-viku> (Accessed 05 Oct 2017).

6. Verkhovna Rada of Ukraine (2017), "Project of the Law of Ukraine "About making changes to the article. 8 of the Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2017",? Access mode: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61384. (October 5 ? 2017).

7. State Statistics Service of Ukraine (2016), "Statistical Yearbook of Ukraine for 2015", State Statistics Service of Ukraine. Derzhanalitinform, p. 575.

8. State Statistics Service of Ukraine (2016), "State Statistics Service of Ukraine. Labor market in 2016", available at http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11u.htm (Accessed 05 Oct 2017).

9. The International Labour Organization (2015), "Shadow" business in Ukraine has reached staggering scales, available at: <http://www.segodnya.ua/economics/business/tenevoy-biznes-v-ukraine-dostig-oshelomlyayushchih-masshtabov-eksperty-623882.html> (Accessed 05 Oct 2017).

10. Tishchuk T.A. Kharazishvili, Yu.M. and Ivanov, O.V. (2011), Tin'ova ekonomika v Ukraini: masshtaby ta napriamy podolannia [The shadow economy in Ukraine: the scale and directions of overcoming], NISS, Kyiv, Ukraine.

11. Kantar Group Company (2017), "Ukrainians called the main obstacle to the country's development", TNS. Kantar Group Company, available at: <https://tns-ua.com/news/ukrayintsi-nazvali-golovnupereshkodu-na-shlyahu-rozvitku-krayini> (Accessed 05 Oct 2017).

12. Johnson, G. Scholes, K. and Whittington, R. (2008), Exploring Corporate Strategy, 8th ed, Pearson Education Ltd: FT Prentice Hall, Essex, England.

13. O'Higgins N. (2017), Rising to the youth employment challenge: New evidence on key policy issues, ILO, Geneva, Switzerland.

14. Strategy Survival Guide (2004), Prime Minister's Strategy Unit, London, UK.

15. Williams, C. Round, J. and Rodgers, P. (2011), "Explaining the Normality of Informal Employment in Ukraine: A Product of Exit or Exclusion?", The American Journal of Economics and Sociology, vol. 70 (3), pp. 729—755.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2017 р.